EDİTÖR
PROF. DR. HATİCE ÖZ PEKTAŞ

TASARIM ODAKLI <yapay zekâ>

himalaya AKADEMİ

12. BÖLÜM

GELENEKSEL SANATTAN ALGORİTMİK ÜRETİME EKSLİBRİS: YAPAY ZEKÂ ÇAĞINDA KÜLTÜREL BELLEK VE GÖRSEL KİMLİK

Hasip Pektaş[13]

ÖZ

Ekslibris, bir kitabın sahibini belirten işaret olmanın ötesinde, kişi ile kitap arasındaki ilişkiyi görsel bir düzene dönüştüren özgün bir grafik tasarım alanıdır. Küçük boyutu, siparişe dayalı yapısı, yazı ile imgeyi birleştirmesi, baskı tekniği ve edisyon bilgisi taşıması onu hem işlevsel bir nesneye hem de kültürel bellek kaydına dönüştürür. Bilgisayar destekli tasarımla başlayan dijital dönüşüm, üretken yapay zekâ sistemlerinin görsel öneriler oluşturabilmesiyle yeni bir aşamaya ulaşmıştır. Bu bölümde geleneksel baskıdan bilgisayarda üretilen tasarıma, oradan algoritmik görsel üretime uzanan değişim; görsel kimlik, kültürel bellek, yaratıcılık, yazarlık ve kaynak şeffaflığı eksenlerinde incelenmektedir. Temel sav, ekslibriste sanatsal niteliğin kullanılan araçtan çok, sanatçının kurduğu ilişki, aldığı kararlar ve bıraktığı izlerle belirlendiğidir. Bununla birlikte üretken yapay zekâ, geleneksel dijital araçlardan farklı olarak öğrenilmiş veri örüntülerinden olasılıksal görüntüler kurduğu için niyet, özgünlük, kültürel temsil ve eser geçmişi bakımından yeni sorunlar doğurur. Bu sorunları değerlendirmek üzere kimlik, görsel dil, kültürel bağlam, maddi edisyon, yazarlık ve arşivleme boyutlarını bir araya getiren "Ekslibriste Algoritmik Üretim İçin Yaratıcı Süreklilik Matrisi" önerilmektedir. Bölüm, üretken yapay zekânın son biçimi belirleyen özerk bir kaynak olarak değil, araştırma ve taslak geliştirme aşamalarında sanatçının denetlediği sınırlı bir yardımcı olarak kullanılmasını savunmaktadır. Böyle bir yaklaşım, teknik yeniliği reddetmeden ekslibrisin kişiye özgü, çoğaltılabilir fakat izlenebilir ve kültürel bağlama yerleşmiş niteliğini koruyabilir.

1. GİRİŞ

Bir kitabın iç kapağına yerleştirilen ekslibris ilk bakışta küçük bir sahiplik işareti olarak görülebilir. Oysa bu küçük yüzeyde kişinin adı, ilgi alanları, yaşadığı çevreye ilişkin simgeler, sanatçının üslubu, kullanılan baskı tekniği ve belirli bir dönemin görsel alışkanlıkları bir araya gelir. Ekslibris, kime ait olduğunu bildirdiği kitabın tarihine katılır; ödünç verilen kitabı sahibine ha-

13 Prof. Dr., İstinye Üniversitesi, ORCID: 0000-0002-9301-3462, hasip.pektas@istinye.edu.tr

tırlatır; dolaşıma girdiğinde sanatçılar, koleksiyoncular ve izleyiciler arasında iletişim kurar. Bu nedenle hem grafik tasarım ürünü hem özgün baskı hem de kişisel ve kültürel belleğin maddi bir kaydıdır (Pektaş, 2019).

Teknik değişim ekslibrisin tarihinde yeni değildir. Ağaç baskı, gravür, litografi, linol baskı ve serigrafi gibi yöntemlerin yanına fotoğraf, ofset ve bilgisayar destekli tasarım eklenmiştir. Bilgisayar, çizimi düzeltmeyi, görüntüleri birleştirmeyi, yazıyı hassas biçimde yerleştirmeyi ve baskı öncesi seçenekleri hızla karşılaştırmayı mümkün kılmıştır. Bu dönüşüm sırasında tekniğin sanatçının yerine geçip geçmediği tartışılmış, ancak nitelikli bir tasarımın hâlâ araştırma, görsel karar, kompozisyon bilgisi ve deneyim gerektirdiği görülmüştür (Günaydın vd., 2022; Pektaş, 2019). Bugün üretken yapay zekâ aynı tartışmayı daha güç bir düzeyde yeniden gündeme getirmektedir.

Üretken yapay zekâ, kullanıcının verdiği metinsel ya da görsel girdilerden hareket ederek daha önce var olmayan bir görüntü üretebilir. Bu işleyiş, geleneksel çizim yazılımındaki fırça, katman veya filtre kullanımından ayrılır. Tasarımcı burada her çizgiyi doğrudan kurmak yerine, büyük veri kümelerinden öğrenilmiş örüntülerle çalışan bir modelin seçenekleri arasından yön verir, seçer, eler ve yeniden işler. Böylece "aracı kim kullanıyor?" sorusuna "görsel kararların kaynağı nedir?" sorusu eklenir. Ekslibris gibi belirli bir kişi için üretilen, küçük ölçekte yazı ve imgenin birlikte çalışmasını gerektiren, baskı ve edisyon kaydı taşıyan bir alanda bu fark belirleyicidir.

Bu bölümün amacı, üretken yapay zekâyı ekslibrisin sonunu ya da kaçınılmaz geleceği olarak sunmak değildir. Amaç, teknik değişimin ekslibrisin hangi özelliklerini etkilediğini ayırt etmek ve yeni araçların hangi koşullarda anlamlı bir tasarım sürecine katılabileceğini açıklamaktır. İnceleme; ekslibrisin işlevsel ve estetik yapısını, kültürel bellekle ilişkisini, bilgisayar destekli tasarıma geçişi, üretken sistemlerin getirdiği yazarlık ve temsil sorunlarını birlikte ele almaktadır. Son bölümde önerilen Yaratıcı Süreklilik Matrisi, bir yapay zekâ destekli ekslibrisin görsel çekiciliğin ötesinde, kişiyle kurduğu bağ, kültürel doğruluk, tipografik işlev, maddi üretim ve kaynak şeffaflığı üzerinden değerlendirilmesini sağlar.

2. EKSLİBRİS: SAHİPLİK İŞARETİNDEN GÖRSEL KİMLİĞE

2.1. İşlev, sipariş ve kişi–kitap ilişkisi

"Ekslibris" sözcüğü Latince "...'nın kitaplığından" anlamındaki kullanıma dayanır. Kitabın iç kapağına yapıştırılan bu küçük tasarım, üzerinde adı ya-

zan kişi ya da kurumun kitabın sahibi olduğunu bildirir. Bir bakıma kitabın kartviziti ya da tapusudur (Pektaş, 2019). Ne var ki kartvizit benzetmesi tek başına eksik kalır. Kartvizit çoğunlukla mesleki bilgiyi aktarırken ekslibris, sipariş veren kişinin yaşamından seçilmiş simgeleri, kitapla kurduğu ilişkiyi ve sanatçının o kişiye ilişkin yorumunu da görünür kılar.

Bu özellik, ekslibrisi genel amaçlı bir amblemden ayırır. Tasarım yaşayan bir kişi ya da belirli bir kurum için hazırlanır. İsim değiştirildiğinde aynı görselin başka birine kolayca uyarlanabilmesi, görünüşte ekonomik olsa da ekslibrisin temel mantığını zedeler. Çünkü yüzeydeki imge yalnızca dekoratif değildir; adla birlikte bir kimlik anlatısı kurar. Sanatçının ilk görevi, sipariş veren hakkında bilgi toplamaktır. Kişinin mesleği, ilgi alanları, sevdiği nesneler, okuma alışkanlıkları, ait olduğu yerler ve kendisini nasıl görmek istediği araştırılır. Ardından görsel seçenekler geliştirilir, kişiyle görüşülür ve seçilen öneri baskıya hazırlanır (Pektaş, 2019).

Bu süreçte kimlik, hazır simgelerin toplamı değildir. Örneğin bir müzisyen için nota, bir hekim için tıp simgesi ya da bir deniz tutkunu için gemi kullanmak ilk akla gelen çözümdür. Fakat ilk çağrışım, kişiye özgü bir anlatı kurmaya yetmez. Görsel kimlik; simgenin seçilmesi kadar nasıl dönüştürüldüğü, hangi ayrıntının öne çıkarıldığı, boşluğun nasıl kullanıldığı ve adın imgeyle hangi ilişkiye sokulduğu üzerinden oluşur. Aynı simge, farklı bir çizgi karakteri ve kompozisyonla bambaşka bir kişilik kazanabilir. Bu nedenle ekslibris tasarımında araştırma ile biçim verme birbirinden ayrı aşamalar oluşturmaz; karşılıklı ilerleyen bir yorum sürecini birlikte kurar.

Ekslibris ödünç verilen kitabın geri dönmesini hatırlatan pratik bir işleve de sahiptir. Bununla birlikte işlev, sahiplik bildiriminden ibaret kalmaz. Değişim ve koleksiyon yoluyla kitabın dışına çıktığında tasarım, sanatçı ile koleksiyoncu arasında dolaşan bağımsız bir özgün baskı niteliği kazanır. Üzerindeki isim, bir kişiyi temsil etmeyi sürdürür; baskı tekniği ve imza ise sanatçının üretim kaydını taşır. Böylece bir yüzeyde üç ilişki kesişir: sahibiyle kitap arasındaki bağ, sanatçıyla sipariş veren arasındaki yorum ilişkisi ve eserle izleyici arasındaki estetik karşılaşma.

2.2. Küçük yüzeyde imge, yazı ve baskı disiplini

Ekslibrisin küçük boyutu yalnızca fiziksel bir sınırlama değildir; görsel dilini belirleyen temel koşuldur. Pektaş (2019), işlev ve arşivleme kolaylığı bakımından tasarımın uzun kenarının yaklaşık 13 santimetreyi, kâğıdın ise A5 ölçüsünü aşmamasını önerir. Büyük ekranda etkileyici görünen bir ayrıntı,

gerçek baskı boyutunda kaybolabilir. İnce çizgiler kapanabilir, tonlar birbirine karışabilir, harfler okunmaz hâle gelebilir. Tasarımcı bu yüzden ekslibrisi ekran yakınlaştırmasında değil, kullanılacağı ölçekte değerlendirmek zorundadır.

İmge ve yazı arasındaki bağ bu ölçekte daha da önem kazanır. Sahip adı ile "Ex Libris" ifadesi kompozisyona sonradan eklenen açıklamalar değildir. Yazı, görsel hiyerarşinin bir parçasıdır; bazen imgenin içine yerleşir, bazen başlı başına tipografik bir yapıya dönüşür. Beyoğlu'nun (2016) ekslibris örnekleri üzerinden gösterdiği gibi çizgi, doku, açık–koyu, oran, ritim, denge ve hareket, yazının konumuyla birlikte okunur. Harfler imgeyi boğduğunda ya da imge adı görünmez kıldığında temel iletişim işlevi aksar. Başarılı düzen, sahibin adını okunur tutarken yazıyı estetik bütünlüğün dışına itmez.

Edisyon bilgisi de ekslibrisin kimliğine katılır. Baskının altında teknik kodu, baskı sıra numarası ve toplam edisyon, sanatçının imzası ve üretim yılı bulunabilir. Uluslararası kullanımda C3 gravürü, X2 ağaç baskıyı, X3 linol baskıyı, L litografiyi, S serigrafiyi, P7 ofseti, P8 fotoğrafı, CGD bilgisayarda üretilen tasarımı, CRD ise el yapımı çalışmanın bilgisayarda çoğaltılmasını belirtir (Pektaş, 2019). Bu kodlar yalnızca teknik bir sınıflandırma yapmaz. İzleyiciye ve koleksiyoncuya yüzeyin nasıl oluştuğu konusunda bilgi verir; eseri bir üretim ve çoğaltım zincirine yerleştirir.

Bu bakımdan ekslibris, sonsuz biçimde kopyalanabilen herhangi bir dijital görselden ayrılır. Çoğaltılabilir, fakat çoğaltımın tekniği ve sınırı kayıt altındadır. Sanatçının imzası ile edisyon numarası, her baskıyı ortak bir kalıbın parçası yaparken belirli bir üretim olayına bağlar. Yapay zekâ çağında üzerinde durulması gereken nokta tam da budur: Bir görüntünün üretilebilmesi ile onun ekslibris olarak tamamlanması aynı işlem değildir.

3. KÜLTÜREL BELLEĞİN KÜÇÜK TAŞIYICISI

3.1. Maddi iz, hatırlama ve dolaşım

Kültürel bellek, geçmişin kendiliğinden saklandığı bir depo olmanın ötesindedir; toplulukların belirli metinler, imgeler, nesneler, törenler ve kurumlar aracılığıyla hatırlamayı düzenlediği bir alandır. Assmann (2011), belleğin zamana dayanabilmesi için maddi ve simgesel biçimlerde sabitlenmesine dikkat çeker. Nora (1989) ise canlı hatırlama bağları zayıfladığında arşiv, anıt, müze ve nesne gibi bellek mekânlarının önem kazandığını belirtir. Ekslibris

bu kuramsal çerçeve içinde, ölçeği küçük fakat ilişki yoğun bir bellek taşıyıcısı olarak düşünülebilir.

Her ekslibris belirli bir kişiye, tarihe ve kitaba işaret eder. Üzerindeki meslek simgesi, kent görünümü, bitki, hayvan, portre ya da soyut biçim, sahibinin kimliğini anlatırken üretildiği dönemin görsel sözlüğünü de taşır. Kullanılan yazı karakteri, baskı tercihleri ve kompozisyon anlayışı zamanla tarihsel belge niteliği kazanır. Bir kitabın içinden çıkan ekslibris, kitabın önceki sahibini ve dolaşımını görünür kılar. Koleksiyona giren bir baskı ise artık tek bir kişinin ötesinde, sanatçı ağlarını, yarışmaları, değişim ilişkilerini ve uluslararası ekslibris kültürünü kaydeder.

Türkiye'de ekslibrisin gelişimi, yabancı okullara ve yurt dışından gelen kitaplara rastlanan örneklerden üniversite atölyelerine, dernek çalışmalarına, yarışmalara ve müze koleksiyonuna uzanan kurumsal bir tarih oluşturmuştur (Pektaş, 2016a, 2016b). Bu birikim, kültürel belleğin yalnızca tasarımın içeriğinde bulunmadığını gösterir. Sergi katalogları, teknik kayıtlar, sanatçı ve sahip bilgileri, edisyonlar, yazışmalar ve koleksiyonların düzenlenme biçimi de belleğin parçasıdır. Bir ekslibrisin kültürel değeri, görüntüsü kadar bağlamının korunmasına bağlıdır.

3.2. Görsel kimlik, temsil ve yorum

Görsel kimlik çoğu zaman bir kurumun logo, renk ve yazı sistemine indirgenir. Ekslibris ise kimliğin daha kişisel ve yoruma açık bir biçimini ortaya koyar. Burada kimlik, sahibin kendisi hakkında verdiği bilgilerle sanatçının seçimi arasında kurulur. İmge bir portre kadar benzetmeci olabilir; soyut biçimler, harf oyunları ya da simgesel çağrışımlarla dolaylı da kurulabilir. Önemli olan, kullanılan öğelerin kişiyle anlamlı bir bağ oluşturması ve yazıyla birlikte okunabilmesidir.

Kress ve van Leeuwen'in (2006) görsel dil yaklaşımı, bu ilişkinin nasıl düzenlendiğini açıklamak için yararlıdır. Görsel ağırlık, çerçeveleme, bilgi değeri ve izleyiciyle kurulan mesafe, bir öğenin yalnızca ne olduğunu değil, nasıl anlamlandırılacağını da etkiler. Ekslibriste sahibin adı küçük ve çevresel konumdaysa imgenin kimliği bastırması mümkündür. Tersine, adın aşırı büyütülmesi imgeyi süsleme düzeyine indirebilir. Tasarımın kişiye özgülüğü, simge seçiminin doğruluğu kadar bu hiyerarşinin bilinçli kurulmasına bağlıdır.

Kültürel simgeler kullanıldığında yorum sorumluluğu daha da büyür. Bir yöreyi, inancı, topluluğu ya da tarihsel kişiliği temsil eden öğeler, bağlamlarından koparıldığında kolayca klişeye dönüşebilir. Üretken yapay zekâ

sistemleri görsel olarak akıcı, hatta ikna edici bir sonuç sunarken sembolün tarihsel kullanımını yanlış birleştirebilir. Bu nedenle estetik tutarlılık kültürel doğruluk anlamına gelmez. Ekslibris sanatçısı, görsel önerinin kaynağını ve kişiyle ilişkisini sorgulamak zorundadır.

4. GELENEKSEL BASKIDAN BİLGİSAYAR DESTEKLİ TASARIMA

4.1. Teknik değişim ve yaratıcı karar

Ekslibris tarihinin erken örnekleri baskı teknolojisinin gelişimiyle yakından ilişkilidir. Yaklaşık 1450 dolaylarında Johannes Knabenberg için hazırlanan ve "Kirpi" lakabına gönderme yapan ağaç baskı, bilinen ilk basılı ekslibrisler arasında anılır (Pektaş, 2019). Sonraki dönemlerde gravür, taş baskı, ağaç ve linol baskı gibi yöntemler çizginin, lekenin ve dokunun karakterini değiştirmiştir. Her teknik belirli bir malzeme bilgisi, işçilik ve çoğaltım mantığı getirir.

Bilgisayar destekli tasarım, bu tarih içinde keskin bir kopuş kadar yeni bir araç katmanı olarak da okunabilir. Elle hazırlanmış eskizler taranabilir, fotoğraflar işlenebilir, katmanlar birleştirilebilir ve renk ayrımları düzenlenebilir. Tümüyle bilgisayarda kurulan tasarımlar CGD, elle oluşturulup sayısallaştırılarak çoğaltılan çalışmalar CRD koduyla belirtilebilir (Pektaş, 2019). Bu ayrım, dijital olanı tek bir üretim biçimi saymak yerine, müdahalenin hangi aşamada ve nasıl gerçekleştiğini kayda geçirir.

Bilgisayarın süreci hızlandırması estetik kararların ortadan kalktığı anlamına gelmez. Günaydın ve arkadaşlarının (2022) bilgisayar tasarımı ile linol baskı kullanılarak hazırlanan öğrenci ekslibrislerini karşılaştırdığı çalışmada, tasarım öğeleri ve ilkelerinin kullanımı bakımından teknikler arasında genel bir üstünlük saptanmamış; tipografinin okunurluğu ve kullanımında bilgisayar grubunun daha iyi sonuç verdiği görülmüştür. Bulgular, tekniğin niteliği otomatik olarak belirlemediğini; buna karşılık belirli araçların bazı sorunları çözmede kolaylık sağlayabildiğini düşündürür.

Bu noktada araç ile karar arasındaki ayrım önemlidir. Çizim programı sanatçının seçtiği çizgiyi çizer, belirlediği katmanı taşır ya da istediği rengi değiştirir. Yazılımın hazır filtreleri sonuç üzerinde etkili olsa da sanatçı çoğunlukla işlem zincirini doğrudan yönetir. Ortaya çıkan biçim, gözle görülür bir dizi müdahalenin sonucudur. Arayüzler ve komutlar görsel üretimi biçimlendirir; yine de kullanıcı hangi imgenin seçileceğine, nasıl kesileceğine ve kompozisyona nerede gireceğine karar verir.

4.2. Yeniden dolayımlama ve melez üretim

Dijital araçların geleneksel teknikleri bütünüyle ortadan kaldırdığı söylenemez. Bolter ve Grusin'in (1999) "yeniden dolayımlama" kavramıyla açıkladığı üzere yeni medya, önceki medyanın biçimlerini dönüştürerek kendi içinde yeniden kurar. Ekslibriste dijital eskiz linol kalıba aktarılabilir; el çizimi taranıp bilgisayarda renklendirilebilir; fotoğraf ile gravür dokusu aynı yüzeyde buluşabilir. Sonuç, geleneksel ve dijital arasında tek yönlü bir geçişten çok, aşamalar arasında gidip gelen melez bir üretimdir.

Melezlik, ekslibrisin maddi niteliğini yeniden düşünmeyi sağlar. Dijital dosya nihai eser olmak zorunda değildir. Baskı yüzeyi, mürekkep, kâğıt, pres basıncı ve edisyon kararı tasarımın görünümünü değiştirebilir. Sanatçı dijital ortamda çok sayıda seçenek ürettikten sonra bunlardan birini fiziksel baskıya dönüştürdüğünde, karar süreci yeniden malzemenin direnciyle karşılaşır. Bu karşılaşma tesadüfi kusurların övgüsü değildir; yüzeyin sanatçıyı ölçü, ton, çizgi ve çoğaltma konusunda somut seçimler yapmaya zorlamasıdır.

Üretken yapay zekâ da bu melez zincire eklenebilir. Fakat geleneksel dijital araçlarla eş tutulması doğru değildir. Çünkü üretken model, yalnızca sanatçının verdiği görsel parçaları düzenlemekle kalmaz; eğitim verilerinden öğrendiği ilişkiler aracılığıyla ayrıntı, üslup, ışık, nesne ve kompozisyon önerir. Tasarımcı kimi zaman istemde belirtmediği öğelerle karşılaşır. Bu nedenle algoritmik önerinin ekslibrise katılması, teknik kodun yanında üretim kararlarının da daha açık kaydedilmesini gerektirir.

5. ÜRETKEN YAPAY ZEKÂNIN GETİRDİĞİ EŞİK

5.1. Kural tabanlı üretimden öğrenilmiş örüntüye

Üretken sanat, bilgisayarın sanat üretimindeki rolünden daha eski ve daha geniş bir kavramdır. Boden ve Edmonds (2009), generatif sanatın sanatçı tarafından kurulan bir sistemin belirli bir özerklikle sonuçlar üretmesine dayandığını belirtir. Sistem algoritmik olabilir, fakat her generatif süreç bugünkü anlamda yapay zekâ değildir. Sanatçı bir dizi kural, değişken ve rastlantısallık tanımlayabilir; ortaya çıkan işleri bu sistemin davranışı üzerinden değerlendirebilir.

Güncel görüntü modelleri ise büyük miktarda görsel ve metin arasındaki ilişkileri öğrenir. Kullanıcının istemi, bu öğrenilmiş dağılım içinde bir yönlendirme işlevi görür. Sonucun tek bir komutun doğrudan karşılığı olmaması, üretim sürecini hem verimli hem belirsiz kılar. Aynı istem farklı görün-

tüler oluşturabilir; model veya sürüm değiştiğinde sonuç dili de değişebilir. Tasarımcı, yalnızca işlemi "uygulayan" kişi konumundan çıkıp seçenekler arasından amaçlı bir eleme yapan küratör ve düzenleyici konumuna kayabilir (Mazzone & Elgammal, 2019).

Ekslibris açısından bu eşik üç nedenle önemlidir. Birincisi, sipariş veren kişiye ilişkin özgül bilgi modelin genel görsel örüntüleri içinde kolayca sıradanlaşabilir. İkincisi, yazı ve imgenin küçük ölçekteki kesin ilişkisi, görsel üretim modelinin en zayıf olduğu alanlardan biri olabilir. Üçüncüsü, bir modelin önerdiği üslubun hangi eserler ve kültürel kaynaklarla ilişkili olduğu kullanıcı açısından şeffaf olmayabilir. Sonuç çekici olsa bile eserin kime, hangi bağlama ve hangi üretim tarihine ait olduğu belirsizleşebilir.

5.2. Hız ile niyet arasındaki gerilim

Üretken sistemlerin en görünür yararı, çok sayıda görsel seçeneği kısa sürede sunmasıdır. Bir sanatçı farklı kompozisyon yönlerini, renk atmosferlerini ya da simgesel birleşimleri hızlıca deneyebilir. Bu olanak, özellikle araştırma ve eskiz aşamasında yaratıcı bir uyarıcı olabilir. Fakat seçenek sayısının artması, niyetin kendiliğinden güçlendiği anlamına gelmez. Onlarca akıcı görüntü arasından seçim yapmak, kişinin kimliği için neden o görüntünün doğru olduğunu açıklamayı gerektirir.

Hertzmann (2018), bilgisayarın sanat yapıp yapamayacağı sorusunun çoğu zaman yanlış kurulduğunu; üretim sistemleri, sanatçılar ve izleyiciler arasındaki toplumsal ilişkinin daha açıklayıcı olduğunu savunur. Ekslibriste de temel mesele modelin "yaratıcı" sayılıp sayılmaması değildir; sanatçının sorumluluğunu hangi aşamalarda üstlendiğidir. Sipariş görüşmesini yapan, kültürel kaynakları doğrulayan, seçenekleri eleştiren, yazıyı kuran, küçük boyut baskısını deneyen, edisyonu belirleyen ve eseri imzalayan kişi hâlâ açıklanabilir bir karar zinciri oluşturmalıdır.

Bu zincir zayıfladığında hız, kişiselleştirme yanılsaması üretebilir. İstemde sahibin mesleği ve birkaç ilgi alanının yazılması, ortaya çıkan görüntüyü gerçekten kişiye özgü yapmaz. Model, birbirine benzer "entelektüel", "müzisyen", "koleksiyoncu" ya da "bilim insanı" görselleri üretebilir. Bir ekslibris, sahibin adını hazır bir görsele eklemekten ibaret kaldığında tarihsel işlevini yerine getirse bile sanatsal yorum gücünü kaybeder.

6. YAPAY ZEKÂ DESTEKLİ EKSLİBRİS TASARIM SÜRECİ

6.1. Kimlik araştırması ve görsel brif

Yapay zekâ destekli bir süreç, modelle değil; kişiyle başlamalıdır. İlk görüşmede meslek ve hobilerin ötesinde, kişinin kitapla kurduğu bağ, kendisi için önemli mekânlar, nesneler, anılar ve kaçınmak istediği temsiller konuşulmalıdır. Sanatçı bu bilgilerden kısa bir görsel brif çıkarabilir. Brifte iletişim amacı, baskı ölçüsü, sahibin adı, kültürel referanslar, ana ve yardımcı simgeler, istenmeyen klişeler, tercih edilen baskı tekniği ve edisyon planı yer alır.

Brif, yapay zekâ istemiyle aynı şey değildir. İstem modelin bir üretim girdisidir; brif ise sanatçının tüm süreç boyunca başvuracağı ölçüttür. Bir görüntü isteme biçimsel olarak uyabilir, fakat kişiyle kurulan görüşmeye aykırı olabilir. Bu nedenle seçim, "model başarılı bir resim verdi mi?" sorusundan önce "görüntü, brifte tanımlanan ilişkiyi kuruyor mu?" sorusuyla yapılmalıdır.

Kültürel bir motif kullanılacaksa birincil kaynaklar belirlenmelidir. Müzede bulunan bir nesnenin katalog kaydı, yerel bir yapının doğrulanmış fotoğrafı, aile arşivindeki bir belge ya da sanatçının kendi gözlem çizimi, modelin genel bilgisinden daha güvenilir dayanaklardır. Üretken model, bu kaynakların yerini almamalı; en fazla farklı düzen ve çağrışım olasılıklarını araştırmak için kullanılmalıdır. Böylece kültürel temsil, görünüş benzerliğinin ötesinde doğrulanabilir bir bağa dayanır.

6.2. Kontrollü eskiz, eleme ve yeniden kurma

İkinci aşamada sanatçı önce elle veya doğrudan dijital ortamda kaba kompozisyonlar geliştirebilir. Bu eskizler, modelin önerilerini değerlendirmek için bir yön duygusu sağlar. Üretken yapay zekâ kullanılacaksa tek bir "bitmiş ekslibris" istemek yerine belirli alt problemler araştırılabilir: iki simgenin ilişki seçenekleri, leke dağılımı, negatif alan olasılıkları ya da belirli bir baskı tekniğine çevrilebilecek doku fikirleri gibi. Modelin ürettiği sonuçlar nihai düzen değil, görsel araştırma malzemesi sayılır.

Eleme aşamasında her öneri dört testten geçirilmelidir. İlk test kimlik bağıdır: Görsel, adı değiştirildiğinde başka bir kişi için de aynı ölçüde kullanılabilir mi? Yanıt evetse kişiselleştirme zayıftır. İkinci test kültürel doğruluktur: Simgelerin biçimi, anlamı ve birlikte kullanımı güvenilir kaynaklarla uyuşuyor mu? Üçüncü test kompozisyondur: İmge ve yazı gerçek baskı boyutunda okunuyor mu? Dördüncü test üretimdir: Öneri seçilen baskı tekniğine çevrilebilir mi, yoksa yalnızca ekran ayrıntılarına mı dayanıyor?

Seçilen öğeler daha sonra sanatçı tarafından yeniden çizilmeli, kesilmeli, sadeleştirilmeli veya malzemeye uyarlanmalıdır. Tipografi ayrıca kurulmalıdır. Üretken modellerin oluşturduğu yazı benzeri biçimler, sahibin adını yanlış yazabilir ve harfleri anlamsızlaştırabilir. Bu yüzden adın ve "Ex Libris" ifadesinin doğruluğu, yazı karakteri, aralıkları, satır yapısı ve görsel ağırlığı tasarım yazılımında bilinçli olarak düzenlenmelidir. Model görüntüsündeki sahte yazıyı olduğu gibi bırakmak, ekslibrisin en temel iletişim görevini bozar.

6.3. Baskı, edisyon ve kayıt

Ekranda tamamlanan kompozisyon en az bir kez gerçek ölçüsünde basılmalıdır. Ton kayıpları, çizgi kalınlığı, harf okunurluğu ve kâğıtla ilişki bu denemede değerlendirilir. Linol, gravür ya da serigrafi gibi bir tekniğe aktarılacaksa model çıktısı doğrudan kalıp yerine geçmemeli; sanatçı biçimleri malzemenin diline göre yeniden yorumlamalıdır. Dijital baskıda da kâğıt, pigment, renk yönetimi ve çıktı boyutu eserin maddi karakterini belirler.

Son baskıda teknik kod, edisyon numarası, yıl ve imza gibi geleneksel bilgiler korunmalıdır. Yapay zekâ kullanımı eserin oluşumunda önemliyse, koleksiyon ve arşiv kaydına ek bir üretim notu konulabilir. Bu notta model ve sürüm, kullanımın hangi aşamayla sınırlı olduğu, sanatçının yaptığı çizim ve düzenlemeler, kullanılan kaynak görseller ve nihai baskı yöntemi belirtilir. Bütün istemlerin yayımlanması her durumda gerekli değildir; ancak üretim tarihini doğrulayacak kadar kayıt tutulması, sanatçı ve koleksiyoncu açısından güven oluşturur.

7. GÖRSEL KİMLİK VE TİPOGRAFİNİN KORUNMASI

7.1. Jenerik görsellik sorunu

Üretken yapay zekâ araçları, görsel türleri tanınabilir kalıplar içinde başarıyla taklit edebilir. Bu başarı, ekslibris için aynı zamanda risktir. Çok kullanılan istemler belirli bir "eski kitap", "gravür", "mistik kütüphane" ya da "sanatsal portre" görünümünü tekrarlar. Yüzey yoğun ayrıntılar, dekoratif çerçeveler, tüy kalemler, kitap yığınları ve belirsiz tarihsel simgelerle dolabilir. Sonuç ekslibrise benziyor gibi görünür, fakat belirli bir sahibin kimliğini açıklamaz.

Jenerik görsellik yalnızca benzer nesnelerin tekrarı değildir. Üslubun yüzeysel belirtilerinin bağlamdan koparılması da aynı soruna yol açar. Gravür görünümü, çizginin baskı tekniği içindeki işlevi düşünülmeden bir filtreye dönüşebilir. Bir sanatçının adı istemde "stil" olarak kullanıldığında, taklit

edilen o sanatçının karar mantığı değil, kolay tanınan yüzey özellikleridir. Bu tutum özgünlüğü zayıflatır ve yaşayan sanatçıların emekleriyle ilgili etik sorunlar yaratır.

Çözüm, yapay zekâdan bütünüyle vazgeçmek kadar basit değildir. Sanatçı, modelin sunduğu akıcılığa karşı kendi biçim ölçütlerini açıkça kurmalıdır. Tasarımda hangi çizgilerin basılabilir olduğu, hangi simgenin kişiyle bağ kurduğu, hangi boşluğun okunurluğu artırdığı ve hangi ayrıntının elenmesi gerektiği bilinçli biçimde açıklanabilmelidir. Kişiye özgülük, modelin ürettiği seçenek sayısından çok, sanatçının bu seçeneklere koyduğu sınırdan doğar.

7.2. Yazının işlevsel ve estetik bütünlüğü

Ekslibris tipografisi bir etiketten ibaret değildir; görsel kimliğin taşıyıcısıdır. Sahibin adı yanlış, eksik ya da okunaksızsa tasarım temel işlevini yitirir. Beyoğlu'nun (2016) incelediği örneklerde yazının imge içindeki konumu, renk ve leke dengesi, görsel hareket ve bütünlükle birlikte değerlendirilir. Üretken sistemler ise metni çoğu zaman görüntü dokusu gibi ele alabilir. Harf biçimleri yaklaşsa da sözcük bozulur; aynı adın farklı yerlerde tutarsız yazıldığı görülür.

Bu nedenle üretken modelin doğrudan tipografi üretmesi yerine, kompozisyonda yazı için alan ve hiyerarşi önerileri sunması daha güvenli bir kullanımdır. Kesin metin, lisans koşulları bilinen bir yazı karakteriyle ya da sanatçının çizdiği harflerle sonradan kurulabilir. Adın büyüklüğü, satır aralığı ve karşıtlığı gerçek ölçekte sınanmalıdır. Tipografik tercih, kişinin karakteriyle de ilişkilendirilmelidir; yalnızca "tarihî" bir hava vermek için okunaksız süslemeye başvurmak ekslibrisin iletişim niteliğini azaltır.

Görsel kimliğin korunması, geçmiş üslupları dondurmak anlamına gelmez. Ekslibris çağdaş, deneysel ve algoritmik bir dil kullanabilir. Korunması gereken, kişi ile görsel arasındaki gerekçeli bağ ve yazının kompozisyon içindeki işlevsel varlığıdır. Bu yaklaşım "geleneksel görünmek" yerine "yaratıcı süreklilik" fikrini öne çıkarır. Biçimler değişebilir; ancak sipariş, yorum, imge–yazı bütünlüğü, edisyon ve kayıt gibi alanın kurucu ilişkileri sürdürülür.

8. KÜLTÜREL BELLEK, VERİ YANLILIĞI VE TEMSİL

8.1. Görsel veri kümelerinin kültürel sınırları

Üretken yapay zekâ sistemleri, eğitim verilerinde daha sık ve daha tutarlı temsil edilen görsel kalıpları kolaylıkla yeniden üretir. Daha az belgelenen yerel motifler, azınlık dilleri, bölgesel yazı biçimleri ve gündelik kültür nesneleri ise yanlış, eksik ya da başka kültürlerle karışmış biçimde ortaya çıkabilir. UNESCO'nun (2021) Yapay Zekâ Etiği Tavsiye Kararı, yapay zekânın kültürel çeşitliliği zenginleştirme potansiyelinin yanında veri, altyapı ve pazar yoğunlaşmasının çoğulculuğa zarar verme ihtimalini de vurgular.

Ekslibris, kültürel simgeleri kişisel kimlik içinde kullandığı için bu yanlılık doğrudan tasarım sorununa dönüşür. Bir Anadolu kentinin mimari öğesi başka bir bölgenin bezemesiyle birleşebilir; tarihsel kıyafetler keyfî biçimde değişebilir; anlamı belirli bir topluluğa ait işaret dekoratif bir ayrıntı olarak kullanılabilir. Modelin yüksek görsel gerçekçiliği bu yanlışları saklar. İzleyici, biçim ikna edici olduğu için içeriği doğru kabul edebilir.

Sanatçının görevi, modelin kültürel otorite gibi davranmasını engellemektir. Kaynak araştırması müze katalogları, arşivler, alan uzmanları ve gerektiğinde temsil edilen toplulukla görüşme üzerinden yürütülmelidir. Foka ve von Bonsdorff (2025), kültürel miras alanında yapay zekânın ne bütünüyle kurtarıcı ne de tek başına yıkıcı olduğunu; uygulamanın profesyonel bilgi, bağlam ve maddilikle birlikte değerlendirilmesi gerektiğini belirtir. Bu bakış, ekslibris için uygun bir denge sunar: model seçenek üretebilir, fakat simgenin anlamını ve kullanım hakkını belirleyemez.

8.2. Arşivlerin üretime açılması ve bağlamın korunması

Dijital arşivler, sanatçıların geçmiş ekslibrisleri, baskı tekniklerini ve yerel görsel kaynakları karşılaştırmasına olanak verir. Yapay zekâ, iyi tanımlanmış kataloglarda görsel benzerlik bulma, eksik üstveriyi işaretleme veya koleksiyon içinde araştırma yolları açma amacıyla kullanılabilir. UNESCO (2021), müze, galeri, kütüphane ve arşivlerin koleksiyonlarını görünür kılmak için yapay zekâdan yararlanabileceğini, ancak kültürel mirasın ve sanatsal özgürlüğün korunması gerektiğini belirtir.

Arşiv görüntülerinin yeni eser üretiminde kullanılması ise ayrı bir sorumluluk doğurur. Bir görselin erişilebilir olması, bağlamsız ve sınırsız biçimde yeniden kullanılabileceği anlamına gelmez. Katalog kaydı, sanatçı, eser sahibi, tarih, teknik, hak durumu ve koleksiyon bilgisi korunmalıdır. Zhang ve

arkadaşlarının (2026) dijital kültürel miras tasarım süreçlerine ilişkin incelemesi, yaratıcı keşif ile miras bilgisinin doğru aktarımı arasındaki dengenin iş akışını karmaşıklaştırdığını gösterir. Ekslibris arşivleri model eğitimi ya da yönlendirmesi için kullanılacaksa, izin ve atıf koşulları kadar verinin hangi bağlamdan alındığı da açık tutulmalıdır.

Kültürel belleğin korunması, geçmiş imgeleri aynen çoğaltmak değildir. Sanatçı tarihsel kaynağı çağdaş bir yorumla dönüştürebilir. Ancak dönüşümün bilinçli sayılabilmesi için kaynağı tanıması, hangi anlamı değiştirdiğini bilmesi ve bunu gerektiğinde açıklayabilmesi gerekir. Modelin farkında olmadan yaptığı karışım ile sanatçının gerekçeli yeniden yorumu arasında bu nedenle önemli bir ayrım vardır.

9. YAZARLIK, ÖZGÜNLÜK VE KAYNAK ŞEFFAFLIĞI

9.1. Dağıtılmış yazarlık ve insan katkısı

Yapay zekâ destekli görsel üretimde yazarlık tek bir anda ortaya çıkmaz. Modeli geliştirenler, eğitim verilerine eserleriyle katkıda bulunanlar, sistemi kullanan kişi, görseli seçen, düzenleyen, yeniden çizen ve baskıya dönüştüren sanatçı farklı düzeylerde üretim zincirine katılır. Epstein ve arkadaşları (2020), izleyicilerin yapay zekâ tarafından üretilen sanatın sorumluluğunu algoritmaya atfetme eğiliminin, insanlardan oluşan bu zincirdeki emeğin nasıl paylaştırıldığını etkilediğini gösterir. McCormack ve arkadaşları (2019) da bilgisayar üretimli sanatta özerklik, niyet, özgünlük ve yazarlığın birbirine bağlı fakat aynı olmayan sorunlar olduğunu vurgular.

Ekslibris geleneğinde imza, sanatçının esere ilişkin sorumluluğunu görünür kılar. Bu sorumluluk yalnızca son dosyayı seçmekle sınırlı görülmemelidir. Sanatçı, sipariş verenle kurduğu ilişkiyi, kültürel kaynakların doğruluğunu, kompozisyon ve tipografiyi, baskı tekniğini, edisyonu ve kaydı üstlenir. Yapay zekâ bu zincirin bir aşamasına katıldığında imzanın anlamı kaybolmaz; fakat sanatçının katkısının somut ve açıklanabilir olması gerekir.

Kaynak atfının izleyici değerlendirmesini etkilediği de göz önünde tutulmalıdır. Cunningham ve arkadaşlarının (2025) aynı görselleri farklı kaynak etiketleriyle sunduğu araştırmada, katılımcılar insan yapımı olduğuna inandıkları işleri yapay zekâ üretimi olduğuna inandıkları işlerden daha olumlu değerlendirmiş, buna karşılık göz hareketlerinde belirgin bir fark görülmemiştir. Bulgular, eserin nasıl üretildiğine ilişkin bilginin estetik yargının dışında kalmadığını gösterir. Ekslibris koleksiyonunda teknik ve üretim bilgisi-

nin açıkça verilmesi bu yüzden arşivsel bir gerekliliğin ötesinde, yorumlayıcı bir gerekliliktir de.

9.2. Telif bakımından ihtiyatlı yaklaşım

Üretken yapay zekâ ürünlerinin telif statüsü ülkelere göre değişen ve gelişen bir alandır. Bu bölüm hukuki görüş vermemekte, sanatçının üretim kaydını güçlendirecek ihtiyatlı ilkeler önermektedir. Amerika Birleşik Devletleri Telif Hakları Ofisinin 2025 tarihli raporu, güncel sistemlerde yalnızca metinsel istem vermenin çoğunlukla yeterli insan denetimini göstermediğini; buna karşılık insan tarafından oluşturulan ifadelerin, yaratıcı seçme ve düzenlemenin ya da yeterli yaratıcı değişikliğin korunabilir olabileceğini belirtir (U.S. Copyright Office, 2025). Bu değerlendirme ABD hukukuna ilişkindir ve Türkiye bakımından doğrudan kural sayılamaz.

Ekslibris sanatçısı, hukuki belirsizlik sürerken insan katkısını görünür ve belgelenebilir kılabilir. İlk eskizler, brif notları, kaynak görseller, ara düzenlemeler, katmanlı çalışma dosyaları, baskı provaları ve edisyon kayıtları saklanmalıdır. Yaşayan sanatçıların adını doğrudan bir üslup komutu olarak kullanmaktan kaçınılmalı; arşiv ve referans görsellerinin lisansları kontrol edilmelidir. Üretken sistemin hizmet koşulları, ticari kullanım ve veri saklama hükümleri incelenmelidir. Bu uygulamalar tek başına hukuki koruma garantisi vermez, fakat üretim sürecinin dürüst ve izlenebilir olduğunu gösterir.

9.3. İçerik kökeni ve teknik kayıt

Dijital dosyaların üretim geçmişi, dosya adı ya da sözlü beyanla sınırlı kalmamalıdır. C2PA gibi içerik kökeni standartları, bir dijital varlığın kaynağı ve düzenleme geçmişi hakkında imzalı bildirimler eklemeyi amaçlar (Coalition for Content Provenance and Authenticity [C2PA], 2026). Bu tür kayıtlar eserin doğru, özgün ya da estetik bakımdan nitelikli olduğunu kanıtlamaz; yalnızca iliştirilmiş kaynak bildirimlerinin bütünlüğünü doğrulamaya yardımcı olur.

Ekslibriste teknik kayıt iki düzeyde tutulabilir. Görünür düzeyde geleneksel teknik kodu, edisyon, imza ve yıl yer alır. Arşiv düzeyinde ise kullanılan yazılım ya da model, sürüm, yapay zekânın süreçteki rolü, temel kaynaklar, sanatçının müdahaleleri, baskı cihazı veya kalıp bilgisi ve dosya bütünlüğü kaydedilebilir. Dijital içerik kimliği teknik olarak uygulanabiliyorsa ek güvence sağlar; uygulanamadığında standartlaştırılmış bir üretim formu da aynı arşiv mantığına hizmet eder.

10. EKSLİBRİSTE ALGORİTMİK ÜRETİM İÇİN YARATICI SÜREKLİLİK MATRİSİ

Üretken yapay zekâya ilişkin değerlendirmeler çoğu zaman "kullanıldı/kullanılmadı" ikiliğine sıkışır. Oysa aynı araç, bir çalışmada yalnızca renk seçeneklerini araştırmak için, başka bir çalışmada ise kompozisyonun tamamını üretmek için kullanılabilir. Bu nedenle daha işlevsel soru, yapay zekânın sürecin hangi aşamasında kullanıldığı ve ekslibrisin kurucu özelliklerinin nasıl korunduğudur. Aşağıdaki Yaratıcı Süreklilik Matrisi, tasarımcı, eğitimci, jüri, koleksiyoncu ve arşivci için ortak bir değerlendirme çerçevesi sunar.

Tablo 1. Ekslibriste Algoritmik Üretim İçin Yaratıcı Süreklilik Matrisi

Boyut	Korunması gereken çekirdek	Başlıca algoritmik risk	Tasarım ve arşiv güvencesi
Kimlik ve sahiplik	Adın doğruluğu; kişi–kitap ilişkisi; siparişe özgü simgeler	Jenerik kişilik kalıpları; yanlış temsil; adın bozulması	Yüz yüze ya da yazılı brif; kişi onayı; ismin tipografik olarak ayrıca kurulması
Görsel dil	İmge–yazı bütünlüğü; küçük ölçekte okunurluk; bilinçli hiyerarşi	Aşırı ayrıntı; sahte yazı; yüzeysel üslup taklidi	El eskizi; gerçek ölçekte prova; insan eliyle sadeleştirme ve tipografik düzenleme
Kültürel bağlam	Simgelerin tarihsel ve toplumsal anlamı; yerel özgüllük	Klişe, veri yanlılığı, kültürlerin karışması ve bağlamsızlaştırma	Birincil kaynak; müze ve arşiv kaydı; uzman veya topluluk görüşü; kaynak notu
Maddi edisyon	Baskı tekniği, kâğıt, ölçü, numaralı çoğaltım ve imza	Sonsuz ve kontrolsüz kopya; yalnızca ekran için tasarım	Teknik kod; edisyon planı; baskı provası; malzeme ve çıktı kaydı
Yazarlık ve köken	Sanatçının niyeti, seçimi, müdahalesi ve sorumluluğu	İnsan katkısının belirsizliği; kaynakların görünmezliği	Ara dosyalar; model ve sürüm notu; müdahale günlüğü; gerektiğinde içerik kökeni bildirimi
Arşiv ve süreklilik	Eser, sahip, sanatçı, tarih ve teknik bilgilerinin birlikte saklanması	Eksik üstveri; dosya ve model bağımlılığı; bağlam kaybı	Standart katalog kaydı; yüksek nitelikli koruma dosyası; yedekleme, bütünlük kontrolü ve biçim göçü

Not. Matris, bir yapay zekâ kullanımını tek başına onaylamak ya da reddetmek için değil, tasarım sürecinde insan sorumluluğunun ve ekslibrisin kurucu niteliklerinin izini sürmek için geliştirilmiştir.

Matrisin ilk ilkesi, görsel niteliğin araç etiketiyle ölçülemeyeceğidir. Elle yapılmış bir ekslibris de klişe ve özensiz olabilir; yapay zekâdan yararlanan bir çalışma da kapsamlı araştırma ve yeniden çizim içerebilir. Değerlendirme, görünür sonuçla birlikte karar ve kayıt zincirine dayanmalıdır. İkinci ilke, bütün boyutların birbirini etkilediğidir. Kültürel olarak doğru bir motif küçük

ölçekte okunmadığında; kusursuz tipografi sahibin kimliğiyle bağ kurmadığında; estetik açıdan güçlü bir görüntü kaynağı ve edisyonu belirsiz kaldığında ekslibris tamamlanmış sayılmaz.

Üçüncü ilke, şeffaflığın ayrıntı yığını anlamına gelmediğidir. Modelin bütün teknik parametrelerini izleyiciye sunmak yerine, eserin yorumunu ve arşivlenmesini etkileyen bilgiler seçilmelidir. Örneğin "kompozisyon eskizlerinde üretken görüntü modeli kullanılmış, nihai çizim ve tipografi sanatçı tarafından yeniden kurulmuş, linol kalıba aktarılmıştır" ifadesi çoğu durumda açıklayıcıdır. Bu kısa not, hem insan katkısını hem aracın sınırını hem de maddi dönüşümü görünür kılar.

Matris, yaratıcı sürekliliği bir üslup koruması olarak görmez. Geçmişin biçimlerini aynen tekrar etmek kültürel belleği canlı tutmaya yetmez. Süreklilik; kişinin araştırılması, yazı ile imgenin bütünleştirilmesi, baskı ve edisyonun kaydedilmesi, kültürel kaynağın doğrulanması ve sanatçının kararlarının izlenebilmesiyle sağlanır. Algoritmik üretim bu ilişkileri güçlendirdiği ölçüde alana katkı sunar; onların yerine geçtiğinde ekslibrisi yalnızca "ekslibris görünümlü" bir görüntüye indirger.

11. EĞİTİM, MÜZE VE KOLEKSİYONLAR İÇİN ÖNERİLER

11.1. Tasarım eğitiminde karşılaştırmalı öğrenme

Ekslibris, grafik tasarım eğitiminde küçük bir yüzeyde araştırma, kavram geliştirme, kompozisyon, tipografi ve baskı bilgisini birlikte çalıştırdığı için güçlü bir öğrenme alanıdır. Yapay zekâ bu eğitime yalnızca hızlı sonuç alma aracı olarak eklendiğinde öğrencinin karar verme sürecini görünmez kılabilir. Bunun yerine karşılaştırmalı ödevler tasarlanabilir. Öğrenci aynı brif için elle eskiz, geleneksel dijital düzen ve sınırlı yapay zekâ desteğiyle üç süreç geliştirir; sonuçları kimlik bağı, özgünlük, okunurluk, kültürel doğruluk ve baskıya uygunluk açısından karşılaştırır.

Süreç günlüğü değerlendirmeye katılmalıdır. Öğrenci hangi kaynakları kullandığını, modelden hangi aşamada yararlandığını, hangi önerileri neden elediğini ve nihai biçime hangi müdahaleleri yaptığını açıklar. Böylece not, yalnızca son görüntünün akıcılığına verilmez. Görsel problem tanımlama, eleştirel seçim ve malzeme bilgisi de görünür olur. Yapay zekâ okuryazarlığı, iyi istem yazmanın ötesinde model sınırlarını tanımayı, yanlış temsil ve kaynak sorunlarını fark etmeyi içerir.

Atölye eğitimi korunmalıdır. Linol kesmek, baskı basıncını ayarlamak, kâğıdın emiciliğini görmek ve aynı kalıptan tutarlı edisyon almak, ekrandan öğrenilemeyen bedensel ve maddi bilgilerdir. Dijital araçlarla geleneksel baskının karşılaştırılması, öğrencinin tekniği görsel bir "efekt" olmanın ötesinde, üretim koşullarıyla kavramasını sağlar. Yapay zekâ, bu deneyimin yerini almadan araştırma aşamasına yerleştirildiğinde daha öğretici olur.

11.2. Müze, arşiv ve koleksiyonlarda belge bütünlüğü

Ekslibris müzeleri ve koleksiyonları, farklı dönemlere ait sanatçı, sahip, teknik ve dolaşım bilgilerini bir araya getirir. Dijitalleştirme, koleksiyona erişimi artırabilir; görüntü tanıma ve benzerlik araçları araştırmayı kolaylaştırabilir. Ancak taranmış görsel, nesnenin kendisi değildir. Kâğıt türü, kabartı, mürekkep yoğunluğu, imza, edisyon ve arka yüz notları gibi maddi özellikler yüksek çözünürlüklü görüntünün yanında ayrıca kaydedilmelidir.

Yapay zekâ destekli ya da bütünüyle dijital ekslibrisler için katalog alanları genişletilmelidir. Geleneksel alanlara ek olarak üretim türü, kullanılan model veya yazılım, sürüm, insan müdahalesinin niteliği, kaynak görsellerin hak durumu ve içerik kökeni kaydı eklenebilir. Dosyanın açık ve uzun ömürlü bir biçimde korunması, düzenli bütünlük kontrolü ve gerektiğinde yeni biçime aktarılması planlanmalıdır. Model hizmetinin kapanması ya da sürümün değişmesi, eserin üretim kaydını erişilemez bırakmamalıdır.

Koleksiyon politikaları da açık olmalıdır. Yapay zekâ kullanılan eserler peşinen dışlanabilir ya da koşulsuz kabul edilebilir iki uç arasında değerlendirilmemelidir. Matrisin boyutlarına göre sanatçının katkısı, kaynak şeffaflığı, tipografik işlev, edisyon ve kültürel temsil incelenebilir. Sergi etiketlerinde kullanılan aracın adı kadar, aracın süreçteki rolü belirtilmelidir. Bu yaklaşım, izleyiciyi teknik bir etiketle yönlendirmek yerine eserin nasıl üretildiğini anlamaya davet eder.

12. SONUÇ

Ekslibris, yeni araçlara kapalı bir gelenek değildir. Baskı tekniklerinin çeşitlenmesi ve bilgisayar destekli tasarımın alana katılması, görsel dilin ve üretim yöntemlerinin değişebildiğini göstermiştir. Sanatsal değer herhangi bir tekniğin kendisinden doğmaz. Araç, sanatçının araştırması, görsel bilgisi, deneyimi ve seçimi içinde anlam kazanır. Üretken yapay zekâ da bu tarihsel süreklilik içinde değerlendirilebilir; ancak onu sıradan bir çizim programıyla

eşitlemek, öğrenilmiş veri örüntülerinden görüntü kuran yapısının getirdiği özgünlük, temsil ve kaynak sorunlarını görmezden gelir.

Yapay zekâ çağında ekslibrisin korunması gereken yanı belirli bir tarihsel görünüm değil, kurduğu ilişkiler bütünüdür. Tasarım belirli bir kişi için hazırlanmalı, kişi ile kitap arasındaki bağı görünür kılmalı, ad ile imgeyi küçük ölçekte işlevsel bir düzene yerleştirmeli, kültürel simgeleri doğrulanabilir bağlamda kullanmalı, baskı ve edisyon niteliğini kaydetmeli, sanatçının sorumluluğunu imza ve üretim geçmişiyle gösterebilmelidir. Bu koşullar sağlanmadığında etkileyici bir algoritmik görüntü ortaya çıkabilir; fakat bu görüntü ekslibrisin kültürel ve iletişimsel yoğunluğuna ulaşamaz.

Önerilen Yaratıcı Süreklilik Matrisi, tartışmayı "insan mı makine mi?" karşıtlığından çıkararak somut tasarım ve arşiv kararlarına taşımaktadır. Kimlik, görsel dil, kültürel bağlam, maddi edisyon, yazarlık ve arşiv boyutları birlikte incelendiğinde yapay zekânın nerede yardımcı, nerede sınırlayıcı olduğu daha açık görülebilir. En uygun kullanım, modeli nihai biçimi belirleyen görünmez bir otoriteye dönüştürmek yerine, sanatçının denetlediği araştırma ve eskiz katmanlarından biri olarak konumlandırmaktır.

Bu yaklaşım, geleneksel tekniği romantikleştirmeden maddi bilgiyi; dijital yeniliği yüceltmeden eleştirel denetimi korur. Ekslibris, ancak sahibi, sanatçısı, baskısı ve dolaşım tarihi arasındaki bağlar kaydedildiğinde kültürel bellek taşıyıcısı olmayı sürdürür. Yapay zekânın alana gerçek katkısı, daha çok görüntü üretmesi değil, bu bağları bozmadan yeni düşünme ve biçimlendirme olanakları açmasıyla ölçülmelidir.

KAYNAKÇA

Assmann, J. (2011). *Cultural memory and early civilization: Writing, remembrance, and political imagination*. Cambridge University Press.

Beyoğlu, A. (2016). Exlibris tasarımında kompozisyon ve yazı ilişkisine dair günümüz sanatçılarının tasarımlarından örnek analizler. *Ege Eğitim Dergisi, 17*(2), 527–548. https://doi.org/10.12984/egeefd.280756

Boden, M. A., & Edmonds, E. A. (2009). What is generative art? *Digital Creativity, 20*(1–2), 21–46. https://doi.org/10.1080/14626260902867915

Bolter, J. D., & Grusin, R. (1999). *Remediation: Understanding new media*. MIT Press.

Coalition for Content Provenance and Authenticity. (2026). *C2PA technical specification* (Version 2.4). https://spec.c2pa.org/specifications/specifications/2.4/specs/C2PA_Specification.html

Cunningham, C. V., Radvansky, G. A., & Brockmole, J. R. (2025). Human creativity versus artificial intelligence: Source attribution, observer attitudes, and eye movements while viewing visual art. *Frontiers in Psychology, 16*, Article 1509974. https://doi.org/10.3389/fpsyg.2025.1509974

Epstein, Z., Levine, S., Rand, D. G., & Rahwan, I. (2020). Who gets credit for AI-generated art? *iScience, 23*(9), Article 101515. https://doi.org/10.1016/j.isci.2020.101515

Foka, A., & von Bonsdorff, J. (2025). *AI and image: Critical perspectives on the application of technology on art and cultural heritage*. Cambridge University Press.

Günaydın, M., Külük, C. Ş., & Uysal, İ. (2022). Bilgisayarda tasarım ve linol baskı ile hazırlanan ekslibris çalışmalarının incelenmesi. *Kocaeli Üniversitesi Eğitim Dergisi, 5*(2), 517–537. https://doi.org/10.33400/kuje.1139169

Hertzmann, A. (2018). Can computers create art? *Arts, 7*(2), Article 18. https://doi.org/10.3390/arts7020018

Kress, G., & van Leeuwen, T. (2006). *Reading images: The grammar of visual design* (2nd ed.). Routledge.

Mazzone, M., & Elgammal, A. (2019). Art, creativity, and the potential of artificial intelligence. *Arts, 8*(1), Article 26. https://doi.org/10.3390/arts8010026

McCormack, J., Gifford, T., & Hutchings, P. (2019). Autonomy, authenticity, authorship and intention in computer generated art. In A. Ekárt, A. Liapis, & M. L. Castro Pena (Eds.), *Computational intelligence in music, sound, art and design* (pp. 35–50). Springer. https://doi.org/10.1007/978-3-030-16667-0_3

Nora, P. (1989). Between memory and history: Les lieux de mémoire. *Representations, 26*, 7–24. https://doi.org/10.2307/2928520

Pektaş, H. (2016a). Ex-libris in Turkey. *EX-LIBRIST – Uluslararası Ekslibris Dergisi, 1*(1), 1–10. https://izlik.org/JA63NL72KN

Pektaş, H. (2016b). A university museum: Istanbul Ex-Libris Museum. *EX-LIBRIST – Uluslararası Ekslibris Dergisi, 2*(4), 77–84. https://izlik.org/JA53DL45FT

Pektaş, H. (2019). Görsel iletişim tasarımı olarak ekslibris ve dijital dönüşümü. *Etkileşim, 4*, 34–42. https://doi.org/10.32739/etkilesim.2019.4.62

U.S. Copyright Office. (2025). *Copyright and artificial intelligence, Part 2: Copyrightability*. https://www.copyright.gov/ai/Copyright-and-Artificial-Intelligence-Part-2-Copyrightability-Report.pdf

UNESCO. (2021). *Recommendation on the ethics of artificial intelligence*. https://www.unesco.org/en/legal-affairs/recommendation-ethics-artificial-intelligence

Zhang, Y., Yang, T., Li, M., & Wang, Y. (2026). Generative AI in digital cultural heritage design workflows: A systematic literature review. In *DRS2026: Design Research Society international conference*. https://doi.org/10.21606/drs.2026.791